

Uitgangspunten en toelichting

Het dagelijks gebed:
getijden en huisdiensten

<i>I Inleiding</i>	1152
<i>II Bijbelse en historische fundamente</i>	1158
<i>III De orden van dienst in deze Proeve</i>	1168
<i>IV Muziek in de getijden</i>	1182

Uitgangspunten en toelichting

In deze notitie laten wij zien hoe wij tot deze Proeve gekomen zijn. De notitie is als volgt opgebouwd:

- Hoofdstuk I bevat een drietal inleidende paragrafen. Men vindt er (1) een plaatsbepaling van deze Proeve, gevolgd door (2) persoonlijke gedachten over wat bidden is. Deze inleidende opmerkingen monden uit in (3) een korte opsomming van de liturgische vormen die in deze Proeve worden aangeboden, met een eveneens korte verantwoording van deze keuze.

- In hoofdstuk II worden bijbelse en historische fundamenteën onder de Proeve gelegd. Achtereenvolgens zijn (4) enkele bijbelse lijnen uitgezet over wat bidden is en wordt in een meer uitvoerige paragraaf (5) ingegaan op de geschiedenis van het dagelijks gebed, dus van de getijden en huisdiensten.

- In hoofdstuk III volgt nog eens (6) een, nu uitgebreider, overzicht van de liturgische vormen in deze Proeve, en (7) een uitvoerige bespreking van de verschillende rubrieken binnen die orden.

- Hoofdstuk IV ten slotte gaat (8) over de muziek in de getijden.

I - Inleiding

1. Inleiding en plaatsbepaling

‘Mijn tijden zijn in uw hand’ (Ps. 31:16). Dit bemoedigende schriftwoord was voor ons uitgangspunt bij het zoeken naar vormen voor het dagelijkse gebed. Deze bemoediging weerspiegelt zich in het gebod: ‘Bidt zonder ophouden’ (1 Tess. 5:17) en ‘Waakt te allen tijde, biddende...’ (Luc. 21:36, vergelijk 18:1). Met die woorden geven de apostel en de Heer aan de christelijke kerk de opdracht biddend te leven. De kerk is zich ervan bewust dat Hij die haar gebiedt te bidden, zelf ook dit gebod heeft vervuld. Telkens wanneer in de geschiedenis van de kerk het onophoudelijke gebed tot een onmenselijke last en plicht is gemaakt, zien we hervormingsbewegingen optreden die tegenover het strenge gebod als het ware het bemoedigende woord van de psalmist accentueren.

In het Oude Testament, en met name in de psalmen, horen we van een geregelde gebedspraktijk. Psalm 55:18 wijst op een morgen- en avondgebed. In Psalm 119:164 en 119:62 zegt de psalmist: ‘Zevenmaal daags loof ik U’ en ‘Te

middernacht sta ik op om U te loven'. Deze twee verzen corresponderen met de latere praktijk van het christelijke kloosterleven.

Jezus is een zoon van zijn volk. Vele malen lezen we in de evangeliën dat Hij de stilte zoekt of de berg opgaat om te bidden. Onze uren, dagen en jaren zijn werkelijk in Gods hand, omdat de Middelaar Christus ze door zijn biddend leven in Gods hand heeft gelegd.

Van meet aan heeft de kerk aansluiting gezocht bij de joodse traditie en vaste uren bepaald waarop gebeden werd. De regelmaat en het vaste ritme van deze 'bidstonden' worden in het Nederlands uitgedrukt met een woord dat ook de onveranderlijke beweging van de hier te lande alles beheersende zee aangeeft: getijden.

Toch is juist in onze alledaagse tijd nauwelijks meer een vast ritme aan te geven. Veelvuldig is er sprake van een '7x24-uurs-economie'. Voor de bedrijvige mensen die wij zijn is het al moeilijk op vaste tijden te eten, te slapen en elkaar te spreken. Hoeveel te moeilijker is het dan om die alledaagse tijd te heiligen door zich met regelmaat biddenderwijs te richten op God, op een andere wereld dan wij voor ogen hebben. Wij leven, zoals wel gezegd is, in een biddeloze cultuur. De ongewoonheid die het bidden gekregen heeft, maakt dat het gebed met een zekere gêne omgeven is geraakt, een gêne die we niet moeten verwarren met de verlegenheid die ieder gebed eigen is, noch met het onvermogen om te bidden waarover Paulus spreekt (Rom. 8:26).

In deze ongewoonheid en gêne wordt niettemin ook de leegte en het gemis van een biddeloos leven gevoeld. Zo ontstond in onze kerken opnieuw de behoefte aan vieringen op andere momenten dan de zondagmorgen, die zijn ingepast in het leven van alledag. Deze behoefte gaat gelijk op met een verlangen naar spiritualiteit, dat wil zeggen naar een individuele en gemeenschappelijke *beleving* van het geloof en het houden van 'stille tijden'. Ten teken daarvan zien wij dat tegenwoordig allerwegen in ons land, hier incidenteel, daar regelmatig, weer getijdendiensten, met name vespers, worden gevierd. Er is daarnaast vraag naar vormen voor 'huisdiensten'. Kortom, het besef dat Jan Wit al enkele decennia geleden formuleerde, lijkt meer ingang te vinden: 'Wie de getijden verzuimt, wordt door de tijd overspoeld'.

Met het vieren van getijdengebeden wordt naar oude liturgische vormen gegrepen. In het verleden hebben die meer dan eens aanleiding gegeven tot een wildgroei die de eenvoud van het gebed volledig versluisde. Anderzijds heeft de afschaffing van de vaste gebedsvorm in de Reformatie ten slotte in onze tijd tot het einde van een geregeld gebedsleven geleid. Wij bieden daarom andermaal een vorm voor het dagelijks gebed. Bidden behoeft geen veelheid van woorden of vormen; de aangeboden vormen zijn daarom eenvoudig. 'Langere tijd bidden is immers niet hetzelfde, zoals sommigen denken, als met een veelheid van woorden bidden. Veel praten is iets heel anders dan een lang aanhoudende liefdesblik'.¹⁾

2. Bidden

Dit roept de vraag op wat bidden eigenlijk is. Als wij dat pogen te formuleren, doen wij dit in het besef dat wij niet boven de 'gebedsverlegenheid' van onze cultuur verheven zijn. De paar aanduidingen over het gebed die wij in deze paragraaf geven, weerspiegelen daarom persoonlijke opvattingen; systematische en exegetische uiteenzettingen over het bidden zijn elders in voldoende mate te vinden.

De taal van het gebed wordt, grammaticaal gesproken, beheerst door de aanspreekvorm en door de tweede persoon enkelvoud: het is een aanspreken. God zoekt gesprek met ons, Hij spreekt ons aan, en wij antwoorden Hem. Het gebed is geen verhandeling over God, in de derde persoon, maar een gesprek met Hem. Bidden veronderstelt een persoonlijke God die met mensen begaan is. Dat maakt het gebed tot een intieme aangelegenheid, een zaak van de binnenkamer, een persoonlijke, innerlijke en innige zaak. Dit betekent dat in het gebed allerlei schalen om ons heen gekraakt worden en schillen losgepeuterd; het gebed legt alles bloot. Daarom veronderstelt en wekt het vertrouwen. Geen wonder dat bidden altijd óók met een zekere schaamte, verlegenheid en soms zelfs weerzin omgeven is. In het gebed geven we onszelf zonder voorbehoud aan God en laten we God zonder voorbehoud bij ons toe. Zijn Woord dat we hoorden door onze oren, wordt in het gebed tot ons hartsgeheim. Onze werkelijkheid

¹ Augustinus, 'De brief aan Proba over het gebed', X,19 in: *Staat van ontleding, staat van gebed*, vert. Anne-Marijke Silvius-Janssen, Brugge 1992.

verstilt en verruimt zich voor en door God. Daarom kan het gebed ook woordeloos zijn.

Het gebed spreekt God aan en spreekt Hem *erop* aan het werk van zijn handen niet los te laten. Zelfs waagt het gebed het God aansprakelijk te stellen en de pijn en nood van deze gehele wereld Hem voor de voeten te werpen. Afstandelijker gezegd: het erkent dat deze aarde en wie haar bewonen aan Hem toebehoren en bestemd zijn niet voor de machten die het leven, de vrede en de gerechtigheid verhinderen, maar voor zijn Koninkrijk. Dit besef zet de persoonlijke en innige communicatie met God in een breed verband. Wij vertrouwen onszelf, degenen die aan onze zorg zijn toevertrouwd en deze gehele aarde toe aan God wie ze toebehoren, en die hun Schepper is en ze onderhoudt.

Het gebed, zowel het gemeenschappelijke als het persoonlijke, is kern van het geloofsleven. De *Heidelbergse Catechismus* noemt het gebed 'het voornaamste deel van de dankbaarheid' (Zondag 45). Het heiligt het leven en de ruimte en tijd waarbinnen het leven geleefd wordt. Daarom veronderstelt het gebedsleven een regelmaat, zoals de ademhaling. Wij werden getroffen door een woord van Gunning: 'De adem Gods daalt neer tot het schepsel om het levend te maken. Daarna wordt hij weer ingeademd, tot zijn oorsprong terug opgetrokken: dat zijn de gebeden van Gods kinderen. (...) Is alle gebed, gelijk wij zeiden, het inhalen van Gods adem, dan is het slechts teruggave van den indruk dien het leven Gods, tot ons komende, in ons gemaakt heeft. Inderdaad is dan ook het gebed slechts afspiegeling van Gods eeuwig wezen in ons.'²⁾

3. Getijden en huisdiensten

Het dagelijks gebed: getijden en huisdiensten is bedoeld om gebruikt te worden thuis en in de gemeente, en biedt materiaal voor heel verschillende situaties. De verschillende liturgische vormen die worden aangeboden, hangen nauw met elkaar samen. Zij beogen continuïteit te bieden in het veelkleurige en fragmentarische kerkelijke en persoonlijke leven. Er is één lijn, waarbij de situatie wisselt. In deze paragraaf schetsen we die lijn.

² J.H. Gunning jr., *Blikken in de Openbaring*, dl. III, Rotterdam 1929², 348 en 349v.

In reformatorische kerken is het allerminst vanzelfsprekend om over getijden te spreken. De getijden raakten in de kerken van de Reformatie geleidelijk buiten gebruik. Zij werden vervangen door de huisdienst en door individuele vroomheid (Calvijn) of minstens in hun betekenis gerelativeerd (Luther). De reformatoren reageerden daarmee op een ontaarde gebedspraktijk. Nu in onze tijd de huisvroomheid minder vanzelfsprekend is dan in de tijd van de Reformatie, verdient het getijdengebed opnieuw onze aandacht, omdat het mogelijk een schakel is tussen het persoonlijk gebed en de zondagmorgendienst.

Al in de vroegste geschiedenis van de kerk is er grote veelvormigheid in de gebedsdiensten. Er waren, naar we kunnen aannemen, naast gebedsbijeenkomsten van de gemeente op bepaalde uren van de dag en de nacht (mogelijk vergelijkbaar met onze diensten 'van woord en gebed'), ook de gebeden die thuis werden gezegd. Er is een vloeiende overgang tussen de openbare eredienst en de private: de huisgemeente neemt deel aan het gebed van de gehele kerk. Het dagelijks gebed volgt het gewone levensritme van dag en nacht, van opstaan en slapen gaan, van arbeid en maaltijd.

Wij hebben in deze *Proeve* aansluiting gezocht bij deze vroeg-christelijke praktijk. Daarom bieden wij een liturgische vorm aan voor een morgen-, middag- en avondgebed (de klassieke 'vesper') en ook een vorm voor een dagsluiting (een bewerking van de klassieke 'completen'); bovendien ook een nachtgebed omwille van hen die waken moeten of van hen die niet kunnen slapen. De liturgische vormen voor deze vier momenten van de dag worden telkens tweemaal aangeboden: de eerste keer in een meer uitgebreide vorm, bedoeld voor groepen en gemeentesamenkomsten, de tweede keer in een heel eenvoudige vorm, bedoeld voor persoonlijk gebruik of met slechts een paar mensen. Naast vormen voor getijden in gemeentesamenkomsten en vormen voor persoonlijk gebed blijkt in de huidige kerkelijke praktijk ook behoefte te bestaan aan een tussenvorm, bijvoorbeeld bij de opening of afsluiting van een vergadering of catechesegroep. Ook daarvoor worden twee vormen aangeboden.

Er laat zich dus voor onze tijd binnen het dagelijkse gebed in de getijden en huisdiensten een aantal vormen voor verschillende situaties onderscheiden:

- gemeentevieringen naast de zondagmorgendienst;

- vieringen in kleinere kring (hetzij thuis, hetzij in de kerk);
- persoonlijke gebedsoefeningen;
- gebeden ter opening of afsluiting van vergaderingen en bijeenkomsten.

In deze *Proeve* hebben deze vormen gestalte gekregen in een twaalfal orden van dienst:

- (1) orde voor het morgengebed
- (2) orde voor het middaggebed
- (3a) orde voor een vesper vroeger op de avond
- (3b) orde voor een vesper later op de avond
- (4) orde voor een dagsluiting of completen

Deze orden herhalen zich in de volgende varianten voor persoonlijk gebruik:

- (5) orde voor een persoonlijk morgengebed
- (6) orde voor een persoonlijk middaggebed
- (7) orde voor een persoonlijk avondgebed
- (8) orde voor een persoonlijke dagsluiting of completen

Bovendien is hier toegevoegd:

- (9) orde voor een persoonlijk nachtgebed

De orden 1 t/m 4 zijn in principe voor gezamenlijk gebed. De orden 5 t/m 9 zijn voor persoonlijk gebruik. Deze orden kunnen ook worden gebruikt in kleine kring.

Daarnaast zijn nog opgenomen:

- (10) een orde voor de opening van een bijeenkomst
- (11) een orde voor de afsluiting van een avondbijeenkomst

Binnen deze drieslag zijn vele toepassingsmogelijkheden denkbaar.

- In de kring van de gemeente valt te denken aan vespers op de bid- en dankdagen voor gewas en arbeid, op zaterdag- of zondagavond of juist op weekdays in de Veertigdagentijd, Adventstijd of de zogenaamde quatertempertijden (letterlijk 'de kwartalen', vastendagen in de eerste week van de lente, de Pinksterweek

en de derde week van september en december), op de avond of in de nacht voor de grote feestdagen van de kerk, op gedenkdagen, in de vredesweek, in de gebedsweek voor de eenheid, bij oecumenische ontmoetingen of op wereldgebedsdag.

- Bij vieringen in kleinere kring valt te denken aan de opening of afsluiting van een bijeenkomst (vergadering, leerhuis, catechese, gemeenteavond, enzovoort), maar ook aan de kleinere huiselijke kring met dagelijkse gebeden die het natuurlijke levensritme van de mens volgen, aan een getijdenviering aan tafel of ter gedachtenis aan een doop, bij particuliere feestelijkheden (trouwjubilea, verjaardagen), persoonlijke nood (ziekte, ontslag, echtscheiding), bijzondere gebeurtenissen (examens), aan een avondwake in de dagen voor een uitvaart en op gedenkdagen erna, bijvoorbeeld de veertigste dag of de sterfdag.
- Bij persoonlijke gebedsoefeningen valt te denken aan (om welke reden dan ook) incidentele gebeden en aan geregeld gezegde gebeden.

II - Bijbelse en historische fundamente

4. Het gebed in de Bijbel

De Bijbel bevat een overvloed aan gegevens over het gebed. We kunnen hier niet meer dan enkele hoofdlijnen aangeven.

Ten tijde van de tempel bracht men dagelijks op vaste tijden een offer aan de Heer (Ex. 29:38-46; Num. 28v.). Het offer was verbonden met het gebed van de offeraar (Gen. 12:8; vgl. Ps. 54) en van het volk (Deut. 26:5-19, 13-15; Luc. 1:10). Niet zelden klinkt profetisch verzet tegen een leeg onderhouden van het offerritueel. Zo zegt de psalmist: 'Ik zal de Naam van God prijzen met een lied, Hem verheerlijken met een lofzang; dat zal de Heer meer behagen dan een rund, dan een stier met horens en hoeven' (Ps. 69:31v.). In het Oude Testament en met name ook in de psalmen heerst een spanning tussen materiële en geestelijke offers (Ps. 27:6; 50:14,23; 107:22; 141:2). Ook andere schriftplaatsen zouden hier te noemen zijn. Hoewel gebed als vanzelfsprekend met de cultusplaatsen verbonden was (1 Sam. 1; Deut.

12:11; Ps. 28:2; 134:2), is het daar niet toe beperkt. Ook thuis werd gebeden (Ps. 55:18; Dan. 6:11(10), 14(13)).

Het is niet met zekerheid bekend wanneer de synagogen zijn ontstaan. Archeologische evidentie is er pas vanaf de derde eeuw voor Christus, in Egypte. Er is wel gesuggereerd dat men, gescheiden van de tempel, op de uren waarop in Jeruzalem het offer werd gebracht, gebeden heeft in het besef op dat moment verbonden te zijn met de tempelcultus. Dat is niet waarschijnlijk; veeleer zal men aansluiting hebben gezocht bij het dagritme. Hoe het zij, vanzelfsprekend wordt in de synagoge niet geofferd. Het gebed neemt een belangrijke plaats in.

De Bijbel spreekt van een morgengebed (bij zonsopgang op het derde uur), een middaggebed (dat op werkdagen dikwijls verbonden werd met het avondgebed) en een avondgebed (tussen het negende en twaalfde uur). De psalmen getuigen op vele plaatsen van deze gebedstijden (4; 5; 92:3; 119:147v.; 141:2). Ook de nachtelijke godsdienst is al bekend (Ps. 1:2; 22:3; 42:9; 88:2; 134:1; 119:62). De nachtwake kan dienen om zich voor te bereiden op een feest (Jes. 30:29). Het meest bekende voorbeeld is natuurlijk de paasnacht, waarin Israël waakt in de binnenkamer. In die lijn moet men ook Jezus' oproep zien om te waken omdat de Messias te middernacht verschijnen zal (Mat. 24:43v.; 25:6).

In het Nieuwe Testament lezen we van de apostelen die de vaste gebedsuren aanhouden (Hand. 3:1; 10:9; 16:25). Johannes spreekt in de Openbaring over de gebeden van de gemeente die als wierook opstijgen tot God (Openb. 8:3v.).

Zoals gezegd, is voor de christelijke kerk het gebod van de Heer om te bidden en de wetenschap dat de Heer ook dat gebod zelf heeft vervuld, uitgangspunt en kern van haar biddend leven. Bij Jezus vallen gebed en leven samen, want zijn leven is een overgave aan God. In Hem zijn gebed en offer één geworden. Hoezeer zijn leven geheel en al een biddend offer wordt, blijkt in zijn passie, die Hij doorlijdt met de psalmen. Aan de paschamaaltijd zingt Hij met zijn leerlingen de lofpsalmen 113-118. Aan het kruis neemt Hij de psalmen 22 en 31 op de lippen. De offer- en gebedsuren worden op de dag van zijn dood in het lijdensverhaal gemarkeerd: op het derde uur, in de morgen, wordt Hij gekruisigd (Mar. 15:25), op het zesde uur, dat wil zeggen op het midden van de dag, valt een duisternis over het land (Mat. 27:45 en parallellen)

en op het negende uur, in de middag, sterft Hij (Mat. 27:46 en parallellen).

Jezus bad voor de zijnen (Joh. 17) en leerde zijn leerlingen bidden (Mat. 5:5-15 en parallellen). De apostelen op hun beurt bidden voor wie aan hun zorgen zijn toevertrouwd en roepen op tot gedurig gebed (1 Tess. 5:17), maar vragen ook voorbede voor zichzelf.

5. Markante momenten in de geschiedenis van de getijden ³⁾

Het getijdengebed en de huisdienst hebben een lange geschiedenis waarvan men zich – zoveel als mogelijk – rekenschap moet geven bij het maken van uitgangspunten voor orden voor getijden en huisdiensten in onze tijd. Onderstaand overzicht bedoelt geen liturgiegeschiedenis van het getijdengebed te zijn. Wij willen slechts enkele markante momenten uit die lange en gecompliceerde geschiedenis aangeven met het oog op onze uitgangspunten. Het gaat er ons bij deze *Proeve* om verwordingen te vermijden en een nieuwe lijn uit te zetten die niettemin met de traditie verbonden is, zodat een geïnspireerd dagelijks gebed mogelijk is.

a. *De tijd tot aan keizer Constantijn (begin 4e eeuw)*

Naar Romeinse gewoonte worden de dag en de nacht in eenheden van drie uur verdeeld, die hun naam ontvangen van het eindtijdstip (dus bijvoorbeeld terts, sext, noon). De vroege kerk kent driemaal daags gebeden, die aansluiten bij deze Romeinse tijdsindeling. De precieze tijden voor deze uren wisselen met de seizoenen: de terts valt tussen 7 en 10 uur, de sext tussen 9 en 11 uur en de noon om 12 uur. Al heel vroeg is ook sprake van een avondgebed bij het vallen van de nacht, een morgengebed bij het licht worden en een nachtgebed. In hoeverre deze gebedstijden ook werkelijk zijn onderhouden, en als dat al het geval is of dat dan in samen-

³ Voor een nauwkeurige en beknopte beschrijving van de geschiedenis van het getijdengebed tot en met deze *Proeve*, alsmede voor literatuurverwijzingen, raadplege men N.A. Schuman, 'Getijden en getuigen' in: P. Oskamp en N.A. Schuman (eindred.), *De weg van de liturgie: tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer 1998, pp. 127-152.

komsten was of in privé-verband, is onderwerp van discussie waarop we hier niet uitvoerig kunnen ingaan. Mogelijk werd het dagelijks gemeenschappelijk gebed als ideaal gezien, maar was dit in de praktijk moeilijk of incidenteel uitvoerbaar.

Tertullianus (hij sterft na 220) en zijn leerling en opvolger Cyprianus kennen drie gebedstijden, die zij christelijk duiden. Tertullianus hoort in de drie gebeden op het derde, zesde en negende uur een weerklank van de Drie-eenheid, terwijl Cyprianus aan deze gebedstijden een Christus-symboliek verbindt: op het derde uur werd de Heer gekruisigd, op het zesde uur viel duisternis over het land, op het negende uur stierf Jezus. Beiden kennen ook morgen-, avond- en nachtgebeden. Cyprianus verbindt de zonsopgang met de opstanding van Christus en de zonsondergang met zijn wederkomst. Alleen al de hoeveelheid gebeden die beiden voor ieder etmaal noemen, sluit uit dat deze altijd gemeenschappelijk waren. Cyprianus benadrukt dat ook het privé-gebed deel uitmaakt van het gebed van heel de kerk. Hippolytus kent gebedsdiensten in combinatie met catechetisch onderricht, 'een type dienst van Woord en gebed'.⁴⁾ Sprekend over het avondgebed noemt hij het ritueel van de zegening van het licht van de kaarsen.

b. De tijd tot aan de kloosterregels in de zesde eeuw

In de loop van de vierde eeuw na Christus gaat het beeld veranderen. Enerzijds brengt de nieuwe politieke positie van het christendom met zich mee dat christenen gemakkelijker de regelmatige samenkomsten kunnen gaan bijwonen. Anderzijds bevordert het opkomende monnikendom de traditie van het dagelijkse getijdengebed. Men pleegt het eerste wel aan te duiden als het "kathedraal-officie", openbare gebedsdiensten in de kerk van de bisschop, het tweede als het "monastieke of klooster-officie", de getijdendiensten in de kloosters. In feite vindt men al vanaf de vierde eeuw ook mengvormen (...).⁵⁾

Uit de *Apostolische Constituties* (eind vierde eeuw) weten we over gemeentelijke gebedsdiensten. In ieder geval bij de morgen- en avondgebeden, en zeker op zaterdag en zondag, is

⁴ N.A. Schuman, t.a.p. 131.

⁵ N.A. Schuman, t.a.p. 133.

sprake van een openbare godsdienst, onder leiding van bisschop en diaken. Ook kennen de *Apostolische Constituties* nog de andere gebedstijden. De gebeden op het derde, zesde en negende uur worden verbonden met de uren op de dag van Christus' dood aan het kruis, zoals de schriftverhalen die markeren, terwijl morgen- en avondgebed hun symbolische betekenis krijgen van de gedachte dat Christus het licht en de zon van het heil is. Het geschrift spreekt van een gebed bij het hanengekraai, het 'gallicinium', naar het Latijnse woord *gallus*, haan. Afhankelijk van het seizoen is dit tussen twee en vijf uur in de nacht.

De *Apostolische Constituties* rekenen ermee dat niet ieder steeds ter kerke kan komen: 'Als het niet mogelijk is ter kerke te komen wegens de ongelovigen, dan moet u, bisschop, in een huis de bijeenkomst organiseren, opdat geen vrome de bijeenkomst van de goddelozen betrede... Als noch in de kerk noch in een huis een bijeenkomst kan worden gehouden, dan psalleert, leest en bidt ieder voor zichzelf. Of twee of drie bij elkaar.'⁶

Keizer Constantijn staat de christenen toe hun godsdienst vrij te belijden. Daarmee wordt de kerk deel van het openbare leven. De monniken vormen vanaf die tijd de groep die door een gemeenschappelijke levensvorm in staat is alle getijden te onderhouden. Ook de nachtdiensten werken zij uit tot een regelmatig gebed. De eerste monniksregel die we kennen, is die van Pachomius uit ± 325, één van de streng-ascetische Egyptische 'woestijnvaders'. Opvallend is dat het bidden van de psalmen daarin een taak is geworden, die psalm voor psalm verplicht moest worden vervuld; er is geen vrije keuze meer uit het Psalter.

Enige tijd later, in de regel van Basilius de Grote (gestorven in 379), zien we dat het avondgebed is gesplitst in een gebed aan het einde van de dag en een na de maaltijd aan het begin van de nacht. Dit laatste gebed is de voorloper van de dagsluiting of 'completen' en dient als bescherming tegen de *phantasmata noctium*, de drogredenen, bedreigingen, angsten en fantasieën die opdoemen in de nacht. Er is voorts sprake van een gebed te middernacht en bij het morgenrood. De kern van de gebedsdiensten wordt gevormd door psalmen, gebeden en schriftlezingen. De psalmen wor-

⁶ M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, SC 320, 329, 336, I-III, Parijs 1985-1987.

den antifonaal (door twee koren in wisselzang) en responsorisch (de aanwezigen antwoorden op de voorganger) gezongen.

Uit het reisverslag van Egeria (393/394) zijn we bekend met de gang van zaken in Jeruzalem aan het einde van de vierde eeuw. Monniken, volk en geestelijken komen bijeen voor een vigilie bij het hanengekraai, die overgaat in een morgengebed. Ook zijn er gebeden op het zesde en negende uur. Op het tiende uur is de vesper, door Egeria *lucernare* (zie onder 7h) genoemd. De gebeden worden door de monniken gebeden, waarbij volk en pelgrims vrijwillig aanwezig kunnen zijn.

Aan het begin van de vijfde eeuw heeft het kloosteroficie zijn definitieve vorm gevonden van zeven gebeden en een nachtgebed (de nocturne of het vigilie, later toen het in de morgen werd gebeden ook wel matinen genoemd). De zeven gebedstijden zijn: lauden, priem, terts, sext, noon en vesper; de completen zijn in aanzet aanwezig. Deze in de oosterse, Griekssprekende kerk gegroeide praktijk, komt naar het westen via Johannes Cassianus, die eerst in een klooster te Betlehem woonde, vervolgens bij Egyptische monniken leefde en ten slotte abt werd in Marseille.

c. *De grote kloosterregels*

In de eerste kloosterregels valt de zwaarte van het gebeds-pensum (de opgegeven taak), met name van psalmen en gebeden, op. In de eerste helft van de zesde eeuw legt Benedictus de voltooide gestalte van het getijdengebed vast in zijn beroemde Regel. De completen besluiten de dagelijkse gebeden. Het Psalterium wordt in één week gebeden, de Bijbel in één jaar gelezen. De hymnen zijn opgenomen in de orden. Priem en completen hebben een vaste plaats onder de getijdengebeden gekregen, zodat de volledige reeks nu bestaat uit lauden, priem, terts, sext, noon, vesper, completen en vigilie. Daarmee is letterlijk gehoor gegeven aan Psalm 119:164 en 62, waar de psalmist zegt: 'Zevenmaal daags loof ik U' en 'Te middernacht sta ik op om U te loven'. Op feesten en heiligendagen wordt de liturgische gang door het jaar doorbroken. Zodoende steunt de Regel van Benedictus op twee principes: dat van de steeds dóórgaande lezing en

gebed en dat van de voor feest- en heiligendagen geselecteerde.

Tussen 590 en 604 bezet de benedictijn Gregorius I de Grote de heilige stoel. Hij ordent de Romeinse liturgie naar het model van Benedictus' Regel (die overigens zelf teruggreep op de gegroeide Romeinse praktijk). In de daarop volgende eeuwen wordt het gebedspensum verrijkt en versierd. De hervormingsbeweging van Cluny (tiende eeuw) plaatst de monnik bijna voortdurend in de kerk en breidt het koorgebed overmatig uit. De nieuwe hervormingen van Bernard van Clairvaux (eerste helft twaalfde eeuw) maken een tegengestelde beweging en geven ruimte aan de schriftlezing en het onderricht ten koste van de hoeveelheid psalmen en versieringen.

d. Verdere ontwikkelingen tot aan de Reformatie

1. Het brevier

Om alle getijden te kunnen volbrengen is een veelheid van boeken nodig, waarin antifonen, responsies, hymnen, gebeden enzovoort zijn opgenomen. Kloosters en kathedralen hadden die boeken. Dáár bestond de mogelijkheid het hele 'pensum' (de hele gebedstaak) te vervullen en had men de 'professionaliteit' om er de vereiste muzikale gestalte aan te geven. Buiten de muren van het klooster was dat onmogelijk. Voor de enkele priester was er dus behoefte aan een verkorte uitgave van het getijdengebed in één band: het brevier (van het Latijnse *brevarium*, kort overzicht, uittreksel). Want ook de priester die buiten het klooster leefde, werd geacht de getijden te bidden. Theoretisch blijft de oude structuur van de getijden in stand, maar praktisch wordt zij overwoekerd door een overmaat aan heiligendagen, waarbij de schriftlezing wel vervangen wordt door de heiligenlegenden.

De gemeenteleden zijn buiten spel komen te staan; het getijdengebed is een zaak van de orden en van de geestelijken geworden. Het volk beperkt zich tot de Apostolische Geloofsbelijdenis, het Onze Vader en het Ave Maria en tot het bidden van de rozenkrans.

2. De Moderne Devotie

Aan het einde van de Middeleeuwen, in de dertiende en veertiende eeuw, ontstaan her en der bewegingen die zich onttrekken aan de druk van de sociale en kerkelijke hiërarchie.

Als voorbeelden noemen we de Begijnen, een krachtige vrouwenbeweging, en de Broeders van het Gemene Leven onder leiding van Geert Groote. Tegelijkertijd treden invloedrijke mystici op als Catharina van Siena, Julia van Norwich en Eckhart. De nadruk bij deze bewegingen en vromen ligt op de persoonlijke vroomheid. Veel mensen blijken gevoelig voor deze tendensen.

Geert Groote en zijn 'broeders des gemenen levens' (waar ook zusters bijhoren) vormen, hoewel in aantal gering, een invloedrijke beweging in de tijd van de opkomende steden en handel. De broeders en zusters vormden religieuze gemeenschappen zonder zich aan een regel te binden. Zij waren dus niet aan de geestelijkheid gebonden, maar beoogden een integratie van clerus en leken. Sterke nadruk viel op innerlijke persoonlijke vroomheid, die een protest was tegen de grote uiterlijke vroomheid van die tijd. Het bidden van de getijden nam bij de Broeders een voorname plaats in. Het getijdenboek van Geert Groote moet één van de meest gelezen Middelnederlandse boeken zijn geweest.

e. *De Reformatie*

De Reformatie is daarom niet zozeer een breukvlak als wel een voortzetten en doorzetten van bepaalde reeds bestaande tradities. Ook daar neemt het onophoudelijk bidden een centrale plaats in. Dit gebed kan voor de reformatoren evenwel geen zaak voor een bepaalde kerkelijke stand zijn. Men bidt als leden van Gods volk en van één lichaam, en dus participeert iedereen in dat gebed.

Ten aanzien van de vormgeving van het gebed is de Reformatie niet eenduidig, maar zij is eensgezind in haar kritiek op de wijze waarop het getijdengebed zich in de Rooms-Katholieke kerk heeft ontwikkeld. Luther wil bijvoorbeeld de getijden behouden voor de gemeente, maar gezuiverd en aangepast. Het aantal diensten wordt gereduceerd, de vaste orde vervalst, de voertaal wordt Duits. Een nieuw brevier komt er niet en in de praktijk bloedt het getijdengebed langzaam dood.

De Anglicaanse kerk houdt *Morning Prayer* en *Evening Prayer* tot op de dag van vandaag in stand.

In ons land blijven de getijdengebeden ondanks synodebesluiten die het tegendeel willen, met name in de steden nog lang na de Reformatie gehandhaafd. Ontmoedigingsbe-

leid van de synode van Dordrecht (1618/1619) leidt ertoe dat bijvoorbeeld in 1627 in Amsterdam het laatste avondgebed temidden van de andere diensten sneuvelt, hoewel de avondgebeden populair waren bij het volk en goed bezocht werden. Als reden wordt genoemd dat zij afbreuk deden aan de gewone woorddienst, aan de huisgebeden die de vader in zijn gezin behoorde te doen en aan de vastendagen.

De Reformatie is eensgezind in haar verzet tegen een aantal elementen. Ten eerste oordeelt men dat de vorm van de getijden een veruiterlijking van de godsdienst in de hand werkt en ten koste van de inhoud gaat. Het volbrengen van een gebedspensum wekt de gedachte aan zelfrechtvaardiging. Ten tweede is men van mening dat de getijden worden overwoekerd door onbijbelse elementen, zoals de heiligenverering. Ten derde is het getijdengebed door een zwaar en onbegrijpelijk pensum slechts haalbaar voor de enkelen, waardoor bidden een eindeloos gemummel wordt en de kloof tussen clerus en volk steeds groeit.

Deze elementen tastten de kern van het geloof aan, namelijk de onverdiende genade en de overtuiging dat Woord en sacrament de enige middelen tot heil zijn. De wijze waarop de ontaarding bestreden wordt, wisselt naar omstandigheden, de invloed van bepaalde reformatoren en de volksaard. De geschiedenis van het getijdengebed tijdens de Reformatie is daarom niet eenduidig. Enkele globale kenmerken zijn wel te noemen: nadruk valt op de inhoud (het leren) en op de zorg voor werkelijke beleving van het gebed, reiniging van toegevoegde elementen en ten slotte aanpassing aan het bevattingsvermogen van de gelovigen. In de praktijk betekent dit dat gebeden op al te vaste uren worden ontmoedigd en dat de aandacht wordt verschoven van openbare gebeden naar persoonlijke. Met het oog op de inhoud schuiven uitleg en verkondiging in de gebedsdiensten die nog resteren, op de voorgrond. Ten behoeve van de 'echtheid' geeft men later de voorkeur aan het vrije gebed boven het formuliergebed. Alleen het vrije gebed is, naar men veronderstelde, door de heilige Geest geïnspireerd. De aanpassing aan de omstandigheden en het bevattingsvermogen van de gelovigen geeft de voorgangers grotere vrijheid ten aanzien van tekst- en liedkeuze. De samenhangende orde in de diensten zelf en tussen de diensten onderling verdwijnt daardoor en de getijden worden nevendiensten met een onduidelijk liturgisch karakter. Daarmee is de teloorgang

van het getijdengebed met een voorgegeven vorm een feit. De Reformatie ontmoedigt zodoende het getijdengebed en vervangt het door persoonlijk gebed en bijbellezing in huiselijke kring. De huisvroomheid, met het gezin als dragende factor, wordt de belangrijkste traditie naast de openbare eredienst. Daarbij zij wel aangetekend dat de openbare eredienst van Woord en gebed in met name de calvinistische kerken verwantschap vertoont met bepaalde vormen van getijdengebeden (de *Morning Prayer* in de Engelse kerk; de in 5a genoemde dienst van Hippolytus).

f. *De Nadere Reformatie*

In de Nadere Reformatie verschijnen tal van boeken en traktaatjes die de huisvroomheid stimuleren en ondersteunen. Het gezin wordt beschouwd als kleine huisgemeente met eigen gebedsuren. Nederlandse predikanten stellen de Engelse puriteinen aan hun gemeenten ten voorbeeld. De Middelburgse predikant Willem Teelinck (1579-1629) raakte in Engeland diep onder de indruk van de *family worship* (de familiegodsdienst) bij de puriteinen die zich in de gevestigde kerk niet erg thuis voelden. Teelinck schreef op grond van deze ervaringen zijn *Huysboeck* dat in veel gezinnen een plaats kreeg.

Bijbellezing, bijbelstudie en catechese zijn belangrijke elementen in de huisdevotie. Duidelijke orden, zoals bij de getijden, treffen we nauwelijks meer aan, maar de drieslag bijbellezing, gebed en het zingen van enkele psalmverzen of een geestelijk lied geeft een zekere structuur. Onder verwijzing naar Psalm 55:18 en 141:2 en naar Daniël 6:11 komt men – alweer – tot een morgen-, middag- en avondgebed. Teelinck en anderen bepleiten ook meditatie, methodisch beoefende vroomheid, waarbij zij teruggrijpen op schrijvers uit de kring van de Moderne Devotie. À Brakel (1635-1711) realiseert zich dat soms wel veel wordt gevraagd van de gezinnen, en dat niet ieder gezin dezelfde mogelijkheid heeft. Hij adviseert om, als er eens weinig tijd is, dan maar wat korter te bidden. Voor het Onze Vader is altijd wel gelegenheid, zegt hij, en ‘daar is alles in vervat, als ’t maar wel verstaan, ende van harte tot God gebeden is’.

Al met al is het goed ons te realiseren dat de huisdiensten geen onmiddellijke voortzetting van de getijdendiensten zijn.

g. Verdere ontwikkelingen

In de Rooms-Katholieke kerk is het getijdengebed een zaak van de orden en van de geestelijkheid geworden. In de calvinistische traditie vervangt de huisvroomheid het getijdengebed en in de lutherse traditie is het niet anders. Rond 1800 heffen de laatste stadskerken in Duitsland de getijdendiensten uit praktische overwegingen op: er is te weinig belangstelling voor en de kosten zijn te hoog. In Engeland hebben deze praktische argumenten nooit overheerst. *Morning Prayer* en *Evening Prayer* hebben zich in de Anglicaanse kerk altijd weten te handhaven.

Pas in het midden van de negentiende eeuw treedt in de Rooms-Katholieke kerk een kentering op. De Liturgische Beweging heeft ook aandacht voor de getijden, waarin al vroeg de volkstaal doordrong. Het Tweede Vaticaans Concilie wilde het getijdengebed weer teruggeven aan de gehele geloofsgemeenschap. Een nieuw *Getijdenboek* verscheen (Nederlandse vertaling 1990). De getijden zijn primair weer een opdracht van de plaatselijke gemeente. De *Intermonasteriële Werkgroep voor Liturgie* verrichtte uniek vernieuwingswerk voor Nederlandstalige kloosters en abdijen.

Ook in reformatorische kringen groeit het besef dat er tijd, plaats en orde moet zijn om, in gemeenschap, ook de weekdagen te heiligen. De getijden blijken dan de geschikte vorm voor het dagelijkse gebed, gezang en schriftwoord. Het niet-ambtelijk karakter van de getijden speelt een belangrijke rol. Bovendien ontstaat er aandacht voor retraite, waarbij zeker de in 1949 gestichte communautiteit van Taizé moet worden genoemd, die een belangrijke impuls heeft gegeven aan de nieuwe aandacht voor het getijdengebed. Voor de broeders van Taizé is het innige verband tussen liturgische spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid wezenlijk.

III - De orden van dienst in deze proeve

6. De orden voor het bidden van de getijden

Het is van meet af onze bedoeling geweest een 'gebruiksboek' aan te bieden voor het bidden van de getijden. Daarom hebben wij de huidige kerkelijke praktijk, de vragen die her en

der in het land gesteld worden en de gegroeide traditie van het gebed zoals wij die hierboven in hoofdlijn schetsten, alle laten meewegen bij het samenstellen van een *Proeve* die vorm zou kunnen geven aan de bijbelse opdracht 'zonder ophouden te bidden'. Wij zien in de geschiedenis enerzijds hoe het getijdengebed kan uitgroeien tot een vorm die de eenvoud en oprechtheid van het gebed teniet doet, anderzijds dat afschaffing van de vorm ten slotte tot het einde van een geregeld gebedsleven leidt. Wij bieden daarom een eenvoudige vorm aan.

We zijn ervan overtuigd dat wij daarmee handelen in de geest van mensen als Augustinus, Luther en Calvijn.

Wat heeft, zo vraagt Augustinus zich af, 'het woord van de apostel: "Bidt zonder ophouden" anders te betekenen dan: "Verwacht met verlangen zonder ophouden het gelukzalige leven", dat geen ander is dan het eeuwige leven, van Hem die als enige het kan geven? Laten we dit dus altijd met verlangen verwachten van onze God en Heer: dat is altijd bidden. Maar op andere uren roepen wij onze geest weg van de andere zorgen en bezigheden waardoor dit verlangen in zekere zin lauw wordt, terug naar inkeer, naar de bezigheid van het gebed, en sporen wij ons door het mondgebed aan ons te richten op het object van ons verlangen.'⁷⁾

En in dezelfde geest zegt Calvijn: 'Aangezien onze zwakheid zo groot is, dat ze door vele hulpmiddelen ondersteund, en onze slapheid zodanig, dat ze door sporen moet worden aangezet, (is het toch) passend dat ieder onzer voor zich tot oefening bijzondere uren vaststelt, die niet zonder bidden voorbij gaan (...)'⁸⁾

Geregelde dagelijkse samenkomsten van de gemeente zijn slechts bij uitzondering denkbaar. Waar in veel kerken en gemeenten getijden worden gevierd, gebeurt dat doorgaans incidenteel, of met een tussenpoos van dagen, een week of zelfs weken. De liturgische vorm van het getijdengebed wordt gebruikt, maar er is geen sprake van dat deze gebedsdiensten onderdeel zijn van een onophoudelijke reeks gebeden die onze dagen en uren heiligen. Dat bevredigt niet. In deze *Proeve* verbinden wij daarom het openbare en het persoonlijke gebed, doordat orden voor morgen-, middag- en avondgebed ieder in twee vormen met eenzelfde structuur worden aangeboden: deze kunnen worden gebruikt als open-

⁷ Augustinus, 'De brief aan Proba over het gebed', IX,18.

⁸ J. Calvijn, *Institutie* III,xx,50, vert. A. Sizoo, Delft z.j.

bare eredienst, in kleinere kring en voor persoonlijk gebed. Het dienstboek biedt zo een continuïteit voor het gebed in onze kerken.

Zoals in paragraaf 3 van deze notitie is uiteengezet, biedt deze *Proeve* vier meer uitgebreide orden voor gebeden op bepaalde momenten van de dag aan, en vervolgens worden deze herhaald in een individuele variant. De eerste, meer uitgebreide serie, is getoonzet. In de orde voor persoonlijk gebruik ontbreekt een muzieknotatie en zijn ook in de teksten wijzigingen aangebracht; responsies en antifonen verliezen immers hun betekenis wanneer maar een enkele stem aanwezig is. Zoals gezegd, is de structuur wel gehandhaafd. De tweede serie is dus gedacht als gesproken of zelfs in stilte gebeden liturgie.

Vanzelfsprekend zijn deze vormen niet bedoeld als keurslijven. Onze suggesties bedoelen op geen enkele manier dwingende voorschriften te zijn. Dat geldt ook voor de hier aangeboden toonzetting die er slechts één is onder, hopelijk straks, zeer vele.

Voor de keuze van het aantal gebedsmomenten per dag is aansluiting gezocht bij de traditie van de vroege kerk, die door bijvoorbeeld de Anglicaanse kerk werd overgenomen en in ons land in verschillende liturgische geschriften te vinden is. Wij noemen het *Dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk (in ontwerp)*; de *Orden van dienst voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*; de *Katern bij het Liedboek voor de Kerken ten gebruike in de eredienst* (in de Lutherse kerk) en het *Dienstboek van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*; de *Liturgische Handreiking en Onze Hulp*. In de lijn van deze traditie staan morgen- en avondgebed. Daarnaast is er een orde voor een middaggebed. Voor deze drie gebeden is een rooster voor de psalmen opgenomen, waarin het Psalter in zeven weken wordt gebeden.

Deze drie getijden corresponderen met het natuurlijke ritme van dag en nacht. Morgen- en avondgebed worden gebeden bij het rijzen en dalen van de dag, het middaggebed als de zon gerezen is. De zon geldt in de christelijke traditie vanouds als symbool van Christus. Met deze uren zijn vele psalmen vast verbonden. Ook corresponderen deze tijden met het levensritme van de mens: opstaan en slapen gaan; ontbijt, middageten en avondmaaltijd.

Daarnaast is een orde voor de ‘completen’, de dagsluiting, opgenomen. Daarin is verwoord hoe weerloos de mens is prijsgegeven aan de machten van de nacht en hoe de Allerhoogste zijn schaduw biedt om in te overnachten (Ps. 4 en 91 en 1 Petr. 5:8,9 hebben in de loop der eeuwen hun plaats gekregen in dit gebedsuur).

Voor persoonlijk gebruik namen wij, zoals gezegd, ook een nachtgebed op.

De reeks orden wordt besloten met een gebed ter opening en sluiting van een bijeenkomst.

7. De rubrieken in de orden

Wij kozen een orde voor het getijdengebed die nauw aansluit bij nagenoeg de gehele westerse traditie. Die orde is eenvoudig en contemplatief. Alleen al daarom is de getijdendienst niet bedoeld voor grote groepen. Wezenlijk is het bidden van de psalmen. Zij geven als het ware de richting aan en zetten de toon voor de andere gebeden die gezegd of gezongen worden.

De structuur voor de orden is als volgt:

stilte

openingstekst met lofprijzing

[schuldbelijdenis - alleen in de completen]

hymne/ lied

psalmgebed

korte inleiding op de lezing

schriftlezing

moment van inkeer en verstillig

canticum (bijbelse lofzang)

gebeden

(de gecursiveerde rubrieken zijn als facultatief bedoeld)

a. *De opening: psalmvers, ‘Gloria Patri’ en halleluja*

De openingsverzen zijn van oudsher uit de psalmen genomen. Psalm 51:17: ‘Heer, open mijn lippen / en mijn mond

verkondigt uw lof'. En Psalm 70:2: 'Haast U, o Heer, tot mijn hulp / en wees tot mijn redding gereed'.

Zoals verderop in het getijdengebed de psalmen telkens worden besloten met het zogenaamde *Gloria Patri* ('Eer aan de Vader...') wordt ook het ene psalmvers dat de gebedsdienst opent met een *Gloria Patri* – dikwijls 'klein-gloria' genoemd – afgesloten.

Wij danken het aan Christus dat wij de psalmen kunnen meezeggen met Israël. Wie het trinitarische *Gloria Patri* na een psalm (of na een oudtestamentisch canticum, zie onder) aanheft, geeft daarmee aan die psalm in de eerste plaats met het oog op Christus en als gebed van Hem te zeggen. Daarbij gaat men er dus van uit dat alle nood en vreugde van deze wereld door het leven, lijden, sterven en opstaan van Christus zijn omvat en begrepen.

De vraag is wel gesteld of het aanheffen van het *Gloria Patri* na de psalmen een ongeoorloofde toe-eigening is van de liederen van Israël.

De reden waarom het *Gloria Patri* de psalmen is gaan afsluiten, is vermoedelijk tweeledig. Ten eerste kon de gemeente dit telkens terugkerende vers meezingen met de voorganger of het koor. Cassianus betuigt ons dat dit omstreeks 420 in Gallië ook gebeurde. Ten tweede werd de formulering waarin Vader, Zoon en heilige Geest van eeuwigheid tot eeuwigheid nevensgeschikt en dus even belangrijk zijn, uitgesproken tegen de Arianen, die de godheid van Christus loochenden. Er zijn evenwel ook formuleringen van vóór-Ariaanse lofprijzingen als besluit van de psalmen. Deze formuleringen benadrukken minder Gods verheven majesteit en leggen het accent erop dat Christus Eén van ons is: 'Ere zij de Vader door Christus in de heilige Geest' of '...onze Heer Jezus Christus, door wie en met wie U de eer zij, tezamen met de heilige Geest'. Een derde formulering, waaraan de ons welbekende vorm van het *Gloria Patri* ontleend is, luidt: 'Want Gij zijt een goede en barmhartige God, en aan U brengen wij eer, aan de Vader en de Zoon en de heilige Geest, nu en altijd en in alle eeuwigheid'. Cassianus en Benedictus stellen het *Gloria Patri* aan het einde van de psalmen verplicht.

Het luistert nauw in zaken die de verhouding tussen de beide testamenten en dus tussen Israël en de kerk tot inhoud hebben. De gedachte dat de kerk op de plaats van Israël komt, verwerpen wij ten stelligste. Ook weten we maar

al te goed dat het Arianisme niet is overwonnen. In deze *Proeve* wordt het *Gloria Patri* ter afsluiting van psalmen en oudtestamentische cantica voor een goede mogelijkheid gehouden, maar niet voor noodzakelijk. Verschillende alternatieve lofprijzingen worden aangeboden. Een ieder beslisse naar eigen inzicht en naargelang de omstandigheden vereisen. Wel moet worden opgemerkt dat een strofisch gezongen psalm om muzikale redenen geen *Gloria Patri* verdraagt. Men zinge het alleen na een onberijmd gezongen psalm en tezamen met de antifoon.

In de vertaling van het *Gloria Patri* lijkt het woord 'eeuwigheid' voor moderne oren moeilijk te verstaan. Het is niet onwaarschijnlijk dat dogmatische speculaties over de oneindigheid, eeuwigheid en alomtegenwoordigheid van God daar oorzaak van zijn. De bijbel bedoelt het woord eeuwigheid in formules zoals aan het slot van het *Gloria Patri* niet in die filosofische zin, maar wil er de Heer mee prijzen 'die is en die was en die komt'. De formulering 'in de eeuwen der eeuwen' moet dus lofprijzend en niet dogmatisch worden verstaan.

Het psalter is in de bijbel ingedeeld in vijf boeken (Ps. 2-41; 42-72; 73-89; 90-106; 107-150). Telkens aan het einde van een boek is een doxologie opgenomen (41:14; 72:19; 89:53; 106:48; 150). Hoewel er geen historisch verband lijkt te bestaan tussen deze doxologieën en de trinitarische lofprijzingen bij de psalmen, bieden zij wellicht ook een mogelijkheid om de psalmen mee te besluiten.

Behalve in de Veertigdagentijd, kan het *Gloria Patri* na de openingsverzen steeds worden gevolgd door een 'Halleluja'.

b. *De hymnen*

Paulus spreekt van 'psalmen, lofzangen en geestelijke liederen' (Kol. 3:16). Met de lofzangen zijn vermoedelijk nieuwe liederen bedoeld, zoals we die bij Paulus zelf (Fil. 2:5-11) en in de Openbaring van Johannes vinden. Al in de nieuwtestamentische tijd worden dus christelijke gezangen geschreven. Ambrosius (339-397), bisschop van Milaan, neemt de praktijk van de oosterse Griekse kerk over voor de westerse Latijnse kerk, en geldt daar als de eerste hymnedichter. In het *Liedboek voor de Kerken* zijn drie hymnen van hem of aan hem toegeschreven, opgenomen (Gez. 253, 370 en 382).

De hymnen zijn vooral in de kloosters gedicht en gezongen door de monniken tijdens de getijdendiensten. Blijkens hun hymnen waren zij steeds gefascineerd door de wisseling van dag en nacht en door de opeenvolging van de seizoenen, kortom door het natuurlijke ritme. Van der Meer schrijft: 'Zij waren veel onmiddellijker in den gang van den kosmos betrokken dan wij, die met ons kunstlicht den nacht veranderen in een kunstmatigen dag. Geheel hun leven werd beheerst en geregeld door de opeenvolging van lichten dag en schrikwekkend duisteren nacht; door het krimpen en lengen der dagen; door de zevendagencyclus van de week, die onophoudelijk herinnerde aan het Zesdagenwerk en de Rust Gods, zoals die zijn beschreven in Genesis'.⁹ De natuurlijke symboliek wordt in de hymnen in verband gebracht met het geestelijke leven. Datzelfde zien wij in de morgen- en avondliederen van het *Liedboek voor de Kerken* (de gezangen 370 t/m 395). Uiteindelijk zijn er in de christelijke traditie hymnen voor dag en nacht, morgen en avond, voor de verschillende dagen van de week, voor de kerkelijke feestdagen en tenslotte voor de heiligendagen.

De keuze van een hymne in de orden voor de dagelijkse gebedsdiensten, die wij hierbij aanbieden, zal in de regel bepaald worden door het uur van de dag, door de tijd van het jaar of door de gebeurtenis waarmee de gebedsdienst verbonden is. Vaste voorschriften zijn er in dezen niet.

c. *De psalmen*

De psalmen vormen het hart van de getijden. Voor mensen van onze tijd is het allerminst vanzelfsprekend ze te bidden. Wij kunnen die psalmen immers dikwijls nauwelijks meevoelen of zelfs meedenken. De psalmist zegt inderdaad dingen die welbeschouwd niet gezegd kunnen worden, bijvoorbeeld in de zogenaamde wraak- of vloekpsalmen. Zoals gezegd, heeft Jezus de psalmen voor zijn rekening willen nemen, en als wij ze vervolgens in de mond nemen is het met het oog op Hem en als gebed van Hem. De nood van de wereld is in Hem omvat en begrepen. Zo identificeren we ons biddenderwijze met die mensen die zó aan het eind zijn, dat ze zulke ondenkbare en verschrikkelijke dingen zeggen. Juist ook die mensen zullen niet alleen zijn! De psalmenbiddende gemeen-

⁹ F. van der Meer, *Lofzangen der Latijnse Kerk*, Utrecht/Antwerpen 1970, 15.

te stemt in met en geeft stem aan mensen die op onnavoelbare wijze tot het uiterste worden geschoffeed en gemarteld en die als slachtvee worden gedood. Daarom wagen wij het om vol te houden dat de psalmen het hart van de getijden vormen.

‘Psalmen zijn bonte weefsels, zo kleurrijk als het leven zelf’ – ze zullen daarom moeilijk zijn onder te brengen in een systematische ordening. Voor de tijd van Benedictus volgden de psalmroosters dan ook meestal eenvoudigweg de volgorde van hun nummering. Toch werd in vroeg-christelijke en mogelijk zelfs al in voorchristelijke tijden een aantal psalmen verbonden aan een bepaalde dag of gebeurtenis. Morgengebed (hier genomen als verzamelnaam voor metten, lauden en soms ook nocturnen) en vespers hebben ieder hun eigen psalmen.

Het morgengebed heeft psalm 63 als kern – een gewoonte die uit synagogale traditie is overgenomen. Aan het eind van de vierde eeuw vormen de psalmen 148-150 een vast onderdeel van het morgengebed. In het westen wordt op veel plaatsen psalm 63 vervangen door psalm 51 en verschijnt psalm 95 als de openingspsalm van het morgengebed (zo bij Benedictus). De vesper heeft psalm 141 als kern. Benedictus schrijft als eerste expliciet over de completen en noemt daarbij de psalmen 4 en 91. In Antiochië leest men bij het hanengekraai psalm 134, een gewoonte die tot op heden in sommige orthodoxe kerken wordt gevolgd (Servisch, Maronitisch en Koptisch). In andere tradities komt psalm 134 juist in de completen terecht. Als andere morgenpsalmen worden in de eerste zeven of acht eeuwen van het christendom genoemd 141, 143 (Eusebius); 5, 90 (*Ordo Monasterii*); 119, 147-148 (Cassianus). Als andere avondpsalmen 143, 113 (Eusebius); 104 (in plaats van 141 bij Caesarius van Arles); 142; 130; 117 (Byzantium, 8e eeuw). Minder duidelijk zijn psalmen voor de kleine uren en voor de vigilies.

Psalmroosters zijn er in overvloed. Hun ‘omlooptijd’ wisselt: wekelijks (*Brevier*), dertig dagen (*Book of Common Prayer*), vier weken (het rooms-katholieke *Getijdenboek*), vijf tot zes weken (Taizé), zeven weken (Nikola Gemeente), tien weken (*Alternative Service Book*). Deze roosters volgen geheel of voornamelijk de volgorde op nummer. Vrijwel alle hebben ten dele psalmen die passen bij een bepaald uur of een bepaalde dag, en maken voorts uitzonderingen voor

feesten en dergelijke. De aansluiting bij het liturgisch jaar is overigens formeel. Zo begint het *Getijdenboek* met week 1 op Advent I, de eerste zondag van de Veertigdagentijd, Pasen I, 1e zondag door het jaar, etcetera. In deze *Proeve* bieden wij een psalmrooster aan van zeven weken, waardoor maar tweemaal per jaar met een sprong opnieuw begonnen hoeft te worden. De paastijd correspondeert dan met een volledig gezongen psalterium. In zekere zin is dat willekeur. Het voor-naamste bij alle roosters is het doorgaande bidden van de psalmen, ongeacht het liturgisch jaar.

De antifonen spelen vanouds een belangrijke rol bij de psalmen, evenals bij de cantica (zie onder). In het hedendaagse taalgebruik is de antifoon een vers, gezongen en gebeden voor en na een psalm, na ieder vers of na een aantal verzen, en dat de toon zet. Dit laatste in dubbele zin: muzikaal, maar ook inhoudelijk. De antifoon geeft aan hoe psalm of gezang gehoord moet worden en is dus interpretatie van het lied. Idealiter wordt de psalm door een dubbelkoor gezongen: men zingt elkaar als het ware toe. Dit is antifonaal zingen, en het woord antifoon moet dus letterlijk genomen worden: tegenstem, tegenzang, tegenlied.

De antifonale zangwijze kwam al in de tweede eeuw te Antiochië in zwang, en verbreidde zich via Syrië over Byzantium naar Milaan en het westen. In Milaan raakte Augustinus in 386 diep onder de indruk van deze zangwijze, die daar een jaar eerder was ingevoerd terwijl het volk met Ambrosius in de kerk waakte onder Ariaanse vervolgingen.²⁰ Vermoedelijk zongen de geestelijken in twee koren verdeeld de psalm en zong het volk na ieder psalmvers een keervers. Dit vers werd nu de antifoon genoemd. De frequentie waarmee het keervers werd gezongen, werd allengs minder en uiteindelijk klonk het nog slechts aan het begin en einde van de psalm.

Ook de antifoon wordt op den duur door het koor gezongen. Het is voorgekomen dat de antifoon de psalm ging verdringen. Soms werd de antifoon een min of meer zelfstandig muziekstuk dat de psalm zelf terugdrong tot één vers of zelfs geheel verdrong, soms wisselden verschillende antifonen de psalm af.

Zoals gezegd zet de antifoon de toon. Uit alle gedachten en stemmingen van een psalm krijgt er één de voorkeur en

¹⁰ Augustinus, *Confessiones*, IX,vii,15.

gaat functioneren als de sleutel tot de psalm. De psalm kan dus door de antifoon een geheel andere kleur krijgen. Psalm 130 kan bijvoorbeeld aangeheven worden in de dienst voor de gestorvenen, maar ook in de vespers van het kerstfeest, als de antifoon luidt: 'Want bij de Heer is ontferming en overvloed van verlossing'.

Naast deze 'sleutelfunctie' van de antifoon is er ook nog een omlijstende antifoon met een louter versierende functie. Daarin wordt bijvoorbeeld de gedachte van een bepaalde zondag of feestdag gememoreerd.

In *Het dagelijks gebed: getijden en huisdiensten* worden per psalm telkens twee aan de psalm ontleende kernverzen als antifonen gesuggereerd. Het is zeker niet onze bedoeling die twee als enige mogelijkheid te zien. Antifonen behorend bij de tijd van het liturgisch jaar hebben wij bij de psalmen niet opgenomen. Deze hebben in de orden voor getijden en huisdiensten hun plaats gekregen bij de cantica.

Voor wat betreft het zingen van het *Gloria Patri* na de psalmen zie men onder 7a.

d. De schriftlezing

Juist in de getijdendiensten in de kloosters is de hele Schrift gelezen, ook het Oude Testament. Wanneer wij in onze dagen getijdendiensten vieren, zal dat vaak incidenteel zijn, bijvoorbeeld op bijzondere dagen of bij bijzondere gebeurtenissen. Het ligt voor de hand dan een passende schriftlezing te zoeken. Gemeentevieringen naast de zondagmorgendienst hebben dikwijls het karakter van een getijdendienst. Ook die zijn in zekere zin incidenteel, bijvoorbeeld op een dag in de week of in het jaar. Voor wat betreft de lezing van de Schrift in zulke diensten kan aansluiting worden gezocht bij het zondagsrooster, terwijl ook een thematische lezing niet is uitgesloten. Viert men bijvoorbeeld op zondagavond de vespers, dan is het een goede mogelijkheid om de brieflezing van die zondag – als die in de morgendienst niet heeft geklonken – te kiezen. En waarom zou men bij bijvoorbeeld zes vespers in de Veertigdagentijd niet kiezen voor een aantal thema's dat verbonden is met die karakteristieke tijd van het jaar?

Voor wie driemaal daags de getijden wil bidden, hebben wij het leesrooster van de Oud-Katholieke Kerk in ons land mogen overnemen in deze *Proeve*. Daarin wordt nage-

noeg de hele Schrift bestreken. Bij de keuze van juist dit rooster speelde een praktisch motief een grote rol. Het no-teert namelijk lezingen voor drie gebedsmomenten per dag, terwijl vele roosters met slechts twee of juist veel meer gebedsuren rekening houden. Zoals bekend rekt de lutherse kerk, net als de rooms-katholieke en oud-katholieke kerken, ook de zogenoemde apocriefe boeken tot de heilige Schrift. Het rooster kwam ook wat dat betreft daarom tegemoet aan behoeften die in onze gezamenlijke kerken leven.

e. *Stilte en meditatie*

‘Zolang er nog ergens iemand bestaat
met wie ik als mens kan spreken
vind ik ook wel eens de stilte
midden op straat
een stilte die niemand kan breken.

Een kostbare stilte van zuiver glas
dat ik zelf
met mijn stem heb geslepen.
Als ik er niet was
had niemand die stilte begrepen.

Maar als Hij er niet was
en Zijn stem was er niet
dan was er van stilte geen sprake.
Alleen maar van zwijgen,
zo hard als graniet
en dat kan je doodeenzaam maken.
Maar de stilte,
dit is een tweestemmig lied,
waarin God en de mens elkaar raken.’

(Guillaume van der Graft)

Stilte is een wezenlijk onderdeel van het dagelijkse gebed. Gebed is het zoeken van Gods aanwezigheid, en daarom een stil worden. Onze eigen woorden zwijgen om ruimte te maken voor het spreken van de ander. Jezus zocht regelmatig de stilte om Gods verborgen omgang te vinden. Hij roept zijn leerlingen op om die stilte welbewust te creëren (Mat. 6:6).

De stap van zwijgen naar stil worden, verstillen, kan heel groot zijn. Het vergt oefening om in de uiterlijke stilte ook innerlijk stil te worden. Stilte kan bedreigend en oever-

loos zijn. Dan is het goed om met bepaalde meditatietechnieken de aandacht te richten. Dergelijke technieken hoeven niet van ver te komen: onze eigen traditie biedt een schat aan mogelijkheden. In een apart hoofdstuk in deze *Proeve* doen wij daarvoor een aantal suggesties.

Eerder al schreven wij dat het gebed een innerlijke zaak is en dat het alles bloot legt van onszelf. Dit zal eens te meer blijken in de stilte. Zeker daar komen we onszelf tegen in onze verwarring en onrust. Pijn en verdriet komen, vaak merkbaar, naar boven. Waar stilte met anderen samen wordt beleefd, kan zij een groot gevoel van verbondenheid geven, omdat de moeite en de pijn van één in de stille voorbede van de groep is opgenomen.

f. *De cantica*

Cantica zijn niet aan het psalter maar wel aan de Schrift ontleende lofliederen. Al rond 400 zijn in verschillende kerken cantica-series in gebruik, die onderling weliswaar enigszins verschillen, maar vermoedelijk alle op een niet lang tevoren in het oosten opgestelde lijst teruggaan. De westerse kerk neemt ze over. Zij hebben hun plaats gekregen in de getijden. Een deel van de cantica komt uit de apocriefe boeken. Cantica zijn (in willekeurige volgorde): Dan. 3:52-88 (het lied van de drie mannen in de vurige oven); 1 Kron. 29:10-13 (een loflied van David); Jes. 12:1-6; Tobias 13:1-10; Jes. 38:10-20; Judith 16:15-21; 1 Sam. 2:1-10 (de lofzang van Hanna); Jer. 31:10-14; Ex. 15:1-19 (het lied van Mozes); Jes. 45:15-26; Hab. 3:2-19; Eccl. 36:1-16; Deut. 32:1-43 (het lied van Mozes).

Aan het evangelie van Lucas werden drie cantica ontleend, die we nog altijd aanduiden met hun Latijnse aanvangswoorden: *Benedictus* (gezegend) of lofzang van Zacharias (Luc. 1:68-79); *Magnificat* ([mijn ziel] maakt groot) of lofzang van Maria (Luc. 1:46-55) en *Nunc dimittis* (nu laat Gij gaan) of lofzang van Simeon (Luc. 1:29-32). In de getijdenliturgie van de kloosters werden ze aangeheven ter afsluiting van respectievelijk lauden (vanwege 1:78 – de opgang uit de hoogte?), vespers (als avondlof vanwege Gods barmhartigheid?) en completen (vanwege het gezien hebben van het heil?). De reformatoren namen deze drie lucaanse cantica over en in ons land bepaalt de Nationale Synode van Dordrecht in 1618: 'In de kercken zullen alleen de 150 Psal-

men Davidis, de thyen Geboden, het Vader onse, de twaelff articulen des ghelooffs, de loffsangen Mariae, Zachariae ende Simonis gesonghen worden'. We treffen berijmingen van deze liederen dan ook aan bij de 'enige gezangen' die voorheen in de liedboeken stonden voorafgaand aan rijm-psalter of de gezangen, en in het *Liedboek voor de Kerken* (gezangen 67, 66 en 68).

De antifonen bij het Benedictus en Magnificat hebben een eigen betekenis. Ze lichten de eigen betekenis van een dag of feest eruit. Op zondagen zijn ze doorgaans aan het evangelie ontleend. Liturgisch vormen ze niet zelden een hoogtepunt van de dag. In deze *Proeve* verwijzen de antifonen bij de cantica naar de tijd van het liturgisch jaar. Een ruime keuze werd opgenomen.

Het is in de lijn der traditie als wij voor het morgengebed de lofzang van Zacharias suggereren en voor het avond- en nachtgebed de lofzangen van Maria en Simeon. Wij achten het evenwel ook heel goed mogelijk om één van de andere cantica te zingen.

g. De gebeden

De orden die wij in deze *Proeve* aanbieden, geven vorm aan het dagelijks gebed. In hun geheel zijn zij gebed. Zij zijn de vorm waarin het biddende leven van de gemeente mede gestalte krijgt. De aan de psalmen ontleende openingsverzen en de psalmen worden biddend gelezen en gezongen. Wanneer na de opening, de hymne, het psalmengebed, de schriftlezing, de meditatie en het canticum ten slotte de rubriek 'gebeden' volgt, is dat niet anders dan een toespitsing van wat eerder al aan de orde was. De toespitsing bestaat met name in de actualiteit van de gebeden die nu worden aangeheven. De nood van het moment wordt verwoord in de voorbede. Deze kan ook, bijvoorbeeld in de vorm van een litanie, zingenderwijs worden gebeden. Het gebed van de dag bepaalt ons bij de dag van de week, en het morgen- of avondgebed bij het uur van de dag. Het Onze Vader, het altijd gelijkblijvende gebed van de gemeente dat de Heer haar zelf heeft geleerd, is een vast onderdeel in deze rubriek. Dit geldt ook van de zegenbede.

h. Het lucernarium of de lichtzegen

Al in de vierde eeuw is er sprake van een lofprijzing van het licht in de avonddiensten, als de lamp is aangestoken en wordt binnengebracht. Daarbij wordt een hymne gezongen, vermoedelijk het zogenoemde 'Phoos hilon'. Dit lied wordt in de oosterse kerk nog altijd gezongen, tezamen met de vesperpsalm 141. Egeria beschrijft, ook in de vierde eeuw, in haar reisverslag dat in Jeruzalem de avonddienst met een lichtrite begint. Op de achtergrond van dit gebruik staat het ontsteken van de sabbatslamp in het jodendom en misschien ook de lichtgroet uit de Helleense religie.

Veel omtrent het *lucernarium* blijft in het duister. De term functioneerde in de eerste plaats als tijdsaanduiding. In de zesde eeuw zien we dan ook dat *lucernarium* eenvoudigweg 'avondofficie' betekent. Ook de westerse kerk kent een lucernarium. We treffen het bijvoorbeeld aan in Milaan en in Spanje. De vespers beginnen met een antifoon, meteen nadat een lichter of twee brandende kaarsen op het altaar zijn gezet. Daarmee is een aantal psalmverzen verbonden: in ieder geval 141:1 en voorts 4:7; 18:29; 36:10; 97:11; 112:4; 119:105; 132:17.

Op veel plaatsen worden aan het begin van de vesper kaarsen aangestoken. Wij hebben daarom een eenvoudige vorm van het *lucernarium* opgenomen als mogelijke opening van de vespers wanneer die later op de avond of althans bij het vallen van de duisternis worden gevierd. De lichtzegen fungeert als lofprijzing op het licht van de zojuist aangestoken kaarsen, dat symbool is voor de verrezen Heer. De 'lof van het licht' in de paasnacht heeft in deze rite zijn wortels.

In alle liturgieën keert psalm 141 terug, waarin sprake is van het gebed dat als een avondoffer, zoals wierook, ten hemel stijgt. Het valt te overwegen hier ook werkelijk wierook te branden.

i. Schuldbelijdenis en vergeving in de completen

De completen, die de dag voltooien, zijn een voorbereiding op de nacht. Zij worden gekenmerkt door de gedachte van overgave. Zo klinkt uit psalm 31 het woord dat de Heer aan het kruis spreekt: 'In uw handen beveel ik mijn geest'. De overgave aan de slaap en aan de nacht is het symbool voor de overgave aan het einde van ons leven. De overgave aan de

Heer mag vol vertrouwen gebeuren, maar bestaat niet zonder de erkenning van eigen tekort. Vanouds kennen de complete dan ook een schuldbelijdenis als aanvang.

IV - Muziek in de getijden

8. De muziek

Muziek kan op drie verschillende manieren klinken in de getijdendiensten. De drie genres zijn die van het strofeliëd, het recitatief en de instrumentale muziek.

Het strofeliëd heeft in de protestantse traditie als muzikaal genre ongetwijfeld de oudste papieren. In het calvinisme is het zelfs lange tijd de enig toegepaste vorm van kerkmuziek geweest. Zoals gezegd verdween na de Reformatie het getijdengebed spoedig. Daarom is de traditie van de getijden nooit verbonden geweest met die van het strofische rijm psalter, dat immers typisch is voor de Reformatie. Historisch is er dan ook geen reden om het zingen van berijmde psalmen in het herontdekte getijdengebed in te voeren. Vanouds is in getijdendiensten het gebruik van strofeliëderen altijd beperkt gebleven tot de hymne. Het strofeliëd heeft een gesloten vorm, die zich minder gemakkelijk laat verenigen met het meditatieve karakter van een getijdendienst. Het verdient daarom aanbeveling om het aantal strofeliëderen te beperken en aansluiting te zoeken bij het karakter van de getijden.

In het kloosterofficie is het recitatief het belangrijkste muzikale genre. Gebeden, psalmen, lezingen en cantica worden op eenvoudige verhoogde tonen gedeclameerd. Het reciteren van deze liturgische onderdelen heeft een drieledig doel. Ten eerste wordt de tekst in het recitatief zo objectief mogelijk weergegeven. We komen daar hieronder op terug. Ten tweede verheft de verhoogde toon de tekst ook figuurlijk boven het gewone. Ten derde is de op verhoogde toon gesproken tekst beter te verstaan, met name in over-akoestische ruimten zoals (klooster)kerken. In het tijdperk vóór de geluidsinstallatie was dat ongetwijfeld eens te meer een reden van niet te onderschatten belang.

Twee groepen melodische formules kunnen worden onderscheiden: de formules bij de psalmen en lofzangen (cantica) en die bij de vaste liturgische onderdelen.

Psalmen en cantica worden vanouds in vrijwel dezelfde muzikale vorm gezongen. De onberijmde tekst wordt op een melodische formule gereciteerd, voorafgegaan en gevolgd door een antifoon, een refrein dat de psalm- of canticumtekst een bepaalde 'kleur' geeft. In aansluiting bij het huidige monastieke gebruik hebben wij, zoals gezegd, ervoor gekozen om de antifoon bij de psalm uit diezelfde psalm te kiezen. De antifoon bij het canticum is niet uit de canticumtekst afkomstig, maar sluit aan bij de tijd van het jaar.

Het verdient aanbeveling om de psalmen in de getijdendiensten onberijmd te reciteren. Hierboven wezen we er al op dat de getijden nooit met het rijmpsalter zijn samengegaan. Daar voegt zich nog een aantal argumenten bij. Ten eerste zijn de psalmen in de getijdendiensten in eerste instantie gebed. Het reciteren wordt gemakkelijker als bidden ervaren dan het zingen van een strofeliëd. Het contemplatieve karakter van een getijdendienst komt in het reciteren beter tot zijn recht. Ten tweede ligt een onberijmde versie van de psalm, ook in haar literaire gestalte, dichter bij de grondtekst dan een berijmde versie. Eigenlijk is het bij berijmingen beter om te spreken van bijbel- of psalmliederen. Daarbij komt nog dat een psalm in berijmde versie bijna twee keer zo lang wordt als het onberijmde origineel. Het reciterend zingen van een hele psalm is dus, ook fysiek, beter vol te houden. Ten derde doet een reciteertoon meer recht aan de objectiviteit van de tekst dan de strofevorm. De muziek *ondersteunt* de tekst. Zodra de muziek een eigen, subjectieve inhoud gaat geven aan de tekst, is er meer sprake van een bepaalde *duiding* van de tekst. Bij het reciteren moet men in eerste instantie aan spreken denken en niet aan zingen. Omdat de melodie van het recitatief expressie ontbeert, krijgt de expressie van de tekst alle kans. Ten vierde biedt het reciterend voordragen de kans een antifoon of doxologie op een organische manier toe te voegen aan de psalm.

De acht reciteertonen die wij in deze *Proeve* aanbieden, zijn overgenomen uit *Het boek der Psalmen* in de vertaling van Gerhardt en Van der Zeyde, dat werd getoonzet door Bene-

dictijner en Cisterciënzer monniken.¹³⁾ Elk van de acht psalmtonen vertegenwoordigt een andere kerktoonsoort. Naast de diversiteit in kerktoonsoorten heeft ook de frequentie waarmee de reciteertonen uit de oorspronkelijke uitgave in de praktijk worden gebruikt, een rol gespeeld bij de keuze. Voor de wijze waarop men de psalmen op de reciteertonen zingt, zie men de Leeswijzer voorin deze *Proeve*.

De antifonen geven de toon aan en vormen dus de 'herkenningsmelodie' van een bepaalde psalm of dag. De melodieën doen meer aan als lied en zijn daardoor subjectiever van lading. Ook treedt in de antifoone de sfeer die de kerktoonsoort oproept duidelijker op de voorgrond dan in de reciteertoon.

Hoewel wij het recitatief hartelijk aanbevelen, is het ook mogelijk voor de psalmen en cantica andere kerkmuzikale vormen in de getijdengebeden te gebruiken.

De tweede groep melodische formules heeft betrekking op de vaste onderdelen van het getijdengebed. Het openingsvers met *Gloria Patri*, de acclamatie bij de voorbeden, het Onze Vader en de zegenbede met acclamatie zijn de vaste onderdelen van de liturgie. Deze onderdelen zijn ook in muzikaal opzicht verwant; ze zijn alle gebaseerd op dezelfde melodische formule.

Het derde kerkmuzikale genre dat we tegenkomen in het getijdengebed is de instrumentale muziek. We moeten ons goed rekenschap geven van functie en doel hiervan. Maar al te vaak verwordt het obligate orgelspel voor de dienst tot 'muzikaal behang'. Ook op andere momenten in de liturgie geeft in de praktijk de lengte van de muziek de duur van de 'praatpauze' aan. Zo hoeft het niet en zo mag het welbeschouwd ook niet. Muziek is een middel om de deelnemers aan een viering zich bewust te laten worden van de stilte. Muziek inspireert en beroert. Stilte na muziek is vaak geladen met betekenis en spanning, veel meer dan stilte die enkel wordt aangegeven op het blad met de orde van dienst. Dat stilte na muziek vaak spannender is dan de muziek zelf, blijkt uit de stilte tussen het slotaccoord van een concert en

¹¹ *Het boek der Psalmen uit het Hebreeuws vertaald door dr. Ida G. M. Gerhardt en dr. Marie H. van der Zeyde, getoonzet door Benedictijner en Cisterciënzer monniken, Katholieke Bijbelstichting, Boxtel 1975.*

het applaus. Andersom is muziek intenser als deze de stilte doorbreekt. Stilte en muziek zijn enerzijds elkaars antipoden, maar vormen anderzijds ook een twee-eenheid. Ook binnen de liturgie heeft de soort muziek en de wijze waarop die wordt vertolkt invloed op de lengte en de kwaliteit van de stilte die erop volgt. Een korte, intens gespeelde eenstemmige melodie kan meer teweeg brengen dan een vluchtig gespeeld, zeer doorwrocht werk van een kwartier. Instrumentale muziek mag de contemplatie niet in de weg staan, maar moet haar bevorderen.

